

مرکز وکلای قوه قضاییه خراسان رضوی

واحد به مرکز وکلای قوه قضاییه خراسان رضوی

فصلنامه علمی تخصصی حقوق وکیل دعاوی

وابسته به مرکز وکلای قوه قضاییه خراسان رضوی

دوره ۱، شماره ۱، بهار ۱۴۰۴، صص: ۸۶-۶۳

اصول و شرایط تنظیم وقف نامه در نظام حقوقی ایران

نویسندگان:

مرتضی اقدسیا

URL: <https://www.vakildaavirazavi.ir/>

DOI: <https://doi.org/10.22034/vd.2025.728996>

COPYRIGHTS

© 2025 by the authors. Licensee Khorasan Razavi Center of Attorneys – Judiciary. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

فصلنامه علمی تخصصی حقوق وکیل دعاوی

Journal of Vakil Daavi

دوره یکم، شماره یکم، بهار ۱۴۰۴، صص: ۶۳-۸۶

Vol 1, No 1, 2025, P: 63-86

اصول و شرایط تنظیم وقف نامه در نظام حقوقی ایران

مرتضی اقدسیا

دانشجو دکتری حقوق خصوص، واحد دامغان، دانشگاه آزاد اسلامی، دامغان، ایران

Email: mortezaaghdasia@gmail.com

چکیده

بخش قابل توجهی از اموال و املاک در کشور و بعضاً خارج از کشور که به نوعی می‌توان از آن به عنوان میراث فرهنگی ایران یاد نمود، میراث وقف است. هر موقوفه ای یک برنامه مدیریتی دارد که آن را وقف نامه می‌گویند. در واقع وقفنامه شناسنامه یک وقف است و در آن اطلاعاتی در خصوص واقف، مال موضوع وقف، مصارف وقف، ناظران، متولیان، شاهدان وقف ثبت و ضبط شده است. که اصولاً بعلت فقر اطلاعاتی واقفین همواره وقفنامه ها پس از مدتی دچار تعدی و تفریط قرار می‌گیرند لذا ضروری بنظر می‌رسد به اهمیت موضوع نگارش وقف نامه و آثار حقوقی بار شده بر آن بیشتر توجه شود. در مقاله حاضر از دو منظر شکلی و ماهوی به چگونگی نگارش وقف نامه پرداخته شده است. نگارش یک وقف نامه در صورتی مناسب است که فاقد ایراد حقوقی بوده و از نظر ماهیتی و مطابق قوانین عام و خاص باشد و از نظر ادبی نیز منسجم و محکم باشد بنحوی که بتواند هم سند وقف محسوب شود و هم از مال موقوفه حفاظت و صیانت نماید. و از طرفی راهنمای استفاده از مال موقوفه و اعمال کننده غرض و نیت واقف باشد. و مانع ایجاد پرونده‌های حقوقی متعدد در محاکم قضایی شود خصوصاً در مواردی که وقف خاص و اصطلاحاً موقوفه اولادی می‌باشد.

واژگان کلیدی: وقف، وقف نامه، رویه حقوقی، مال موقوفه، اصول شکلی

وقف^۱ در لغت یعنی ایستادن و پایداری و در اصطلاح حبس کردن اموال و یا حق خاص، مانند حق تألیف، حق کشف و اکتشاف آمده است. در کتابهای فقهی این گونه تعریف شده است: تحبیس الاصل و تسبیل المنفعه، یا اطلاق المنفعه، نگهداری مال و رها کردن منفعت است. در کتاب جواهر آمده است که وقف عقدی است که ایستایی اصل مال و رهایی منافع را می رساند دلیل این که وقف نامیده شده، چون بازداشتن و حبسی از اموال است که دیگر حق تصرف - فروش - هبه و مانند آن، دیگر منتفی می شود.

نهاد وقف یکی از نهادهای منحصر به فرد حقوقی در اسلام است که دارای ابعاد گوناگون فقهی، حقوقی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی است. پس از ایجاب واقف و قبول و قبض موقوفه علیهم و یا عندالزوم حاکم عقد وقف شکل گرفته و برای ماندگاری این عقد نیاز به مکتوب نمودن آن می باشد که با توجه به نیت واقفین، صلاح و مصلحت موقوفه و غیره ... نگارش وقف نامه ها باید از یک سری قوانین عام و خاص و اصول و قواعد شرعی حاکم بر این موضوع نیز تبعیت نمود.

یکی از مهمترین سیستم های اسلامی که در صورت تحقق و گسترش، موثرترین نقش را در تحقق تمدن اسلامی ایفا می کند، «سیستم وقف» است. سنت حسنه وقف صدقه ای است ماندگار، بدون منت و دارای آثار و برکات بی شمار است. وقف یکی از عمده ترین زیرساخت های اقتصادی جهان اسلام و از ارزش های مطرح شده در جهان بینی دینی نیز به شمار می آید. علاوه بر این، یکی از راه های ادامه نیکوکاری و کمک به هم نوعان «وقف» است. که واقف با وقف اموال و املاک خود برای امور خیریه و عام المنفعه، درآمد آن موقوفات را به امور خیریه اختصاص می دهد. از آنجا که وقف و وقف نامه نویسی دارای شرایط و مقررات قانونی و شرعی خاصی است، بنابراین دانستن احکام قانونی آن نیز ضروری است در این پژوهش سعی شده ضمن بررسی قوانین که در مواد ۵۵ تا ۹۱ قانون مدنی آمده به بررسی و بیان و ساختار و اصول و شرایط تنظیم وقف نامه در نظام حقوقی ایران پرداخته شود.

نگارش و تنظیم وقفنامه ها از گذشته های دور تاکنون اسلوب و شیوه ی خاصی داشته است. شیوه ی انشایی هر وقفنامه و اصطلاحات و تعبیر مختلف به کار رفته در آن نه تنها حکایت از نوع تفکر و اندیشه های مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مردمان آن عصر دارد بلکه در حوزه ی سند شناسی نیز در خور توجه بوده و میتواند مورد استفاده ی پژوهشگران حوزه ی زبان شناسی قرار گیرند. وقف نامه از مهم ترین اسناد شرعی و عملی و حقوقی است که شخص به موجب آن مالی را از مالکیت خود خارج می کند و از هرگونه نقل و انتقال قرار می دهد مصون نگه می دارد و منافع آن را در امور خیریه و خدای پسندانه به طور دائم به جریان می اندازد. معمولاً رویه عملی تنظیم وقف نامه ها در استنباط از قوانین و مقررات در جهت انطباق با مصادیق واقعی تا حدودی با آنچه در کلاس های تئوریک دانشگاه ها به

۱. لنگرودی، محمد جعفر، حقوق اموال، ص ۱۹۸، تهران، گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۰.

دانشجویان فقه و حقوق آموزش داده می شود متفاوت است لیکن اهمیت آگاهی از رویه معمول با اشتغال به کار و فعالیت بر هیچ فارغ التحصیل حقوقی پوشیده نیست. وقف نامه نویسی دارای ساختار و پیچیدگی های ویژه ای می باشد. به همین دلیل و دلایل متعدد دیگر در هنگام نگارش وقف نامه باید از اصول و قواعد خاصی تبعیت نمود تا با آینده نگری نسبت به مال موقوفه و حفظ حقوق صاحبین حق نسبت به تحریر وقف نامه اقدام نمود. تنظیم وقف نامه مستلزم داشتن آگاهی و تسلط بر قوانین است و عدم آگاهی از قوانین و مقررات منجر به ایرادات و دعاوی متعددی میگردد که از این رهگذر دعاوی مختلف و متعددی در محاکم قضایی مطرح و همین امر باعث تضییع حقوق موقوفه می شود.

در این پژوهش سعی شده است علاوه بر نگرشی در مفهوم و ماهیت تاسیس حقوقی وقف، انواع وقف نامه و رویه معمول حقوق ایران در خصوص تنظیم وقف نامه ها بصورت منسجم و منظم بررسی شود تا رویه واحد علمی و عملی نگارش صحیح وقف نامه ها تبیین شود. تا گامی در جهت بهبود و جلوگیری از تضییع حقوق موقوفه برداشته شود.

این تحقیق به استقلال نهاد وقف از يك سو و لزوم ایجاد تعامل با سیستم حقوقی ایران اسلامی از سوي دیگر خواهد پرداخت و با این رویکرد به بررسی موضوعات مربوط به وقف نامه ها و اصول حاکم بر تدوین آن می پردازد.

تعریف وقف نامه

«ایران، میراث وقف است. اموال موقوفه، اغلب دایر و آباد اند. و بخش قابل توجهی از میراث فرهنگی و در میان آنها آثاری دیده میشود که عمرشان به بیش از هزار سال میرسد. این سخن، بدان معنی است که میراث وقف نسبت به سایر آثار تاریخی، کمتر دستخوش بقاء و نابودی، تحریف، تعطیل، و تصرف شده است. وقف بر پایه ی انفاق مال قابل انتفاع مستمر و استفادهی متناوب از منافع آن در امور خیریه ایجاد میشود و مال موقوفه از هرگونه نقل و انتقال ارادی و قهری و سایر تصرفات مصون میماند. پرسش اصلی این وقف چیست و چگونه میراث وقف از تخریب و نابودی در امان مانده است؟ عوامل مفروض نگارندگان این است که، وقف، در طی زمان صاحب سازوکار محافظت محوری شده که به مدد همین سازوکار تا حد قابل توجهی از آسیب مدیریتی تاریخی مدیریت و حفظ میراث وقف برکنار مانده است. وقف، سابقه طولانی در ایران دارد و وضعی متفاوت پیدا کرده است. اما در بحث حفظ میراث وقف، در بستر مذاهب وقف نشان میدهد رویکرد وقف در حفظ موقوفات نسبتا و یا در ادوار تاریخی تغییر اساسی نداشته است. هر موقوفه، برنامه مدیریتی دارد که به آن وقفنامه میگویند. در اکثر وقفنامه ها، حفظ و تعمیر موقوفه بر سایر مخارج مقدم شمرده شده و هرگونه تبدیل و تغییر در شروط وقف را منع کرده اند.»^۱

۱. نظری، فرهاد، رساله دکتری ساز و کار تاریخی حفظ موقوفات در ایران، رشته مرمت آثار، دانشگاه هنر اصفهان (با عنوان: «میراث وقف، مبنایی برای گفتگوی نظام وقف و میراث فرهنگی»، با راهنمایی دکتر احمد صالحی کاخکی) تاریخ دفاع ۹۵/۹/۲۹ صفحه ۱۸.

تعریف و نشان دادن ماهیت یک اقدام علمی باید توسط عالمان انجام پذیرد، ولی عامه مسلمانان هم تلقی خاصی از وقف دارند. بر اساس این تلقی وقف نامه‌ها تدوین می‌شود و واقفان به وقف می‌پردازند. تلاش وقف نامه‌ها به عنوان مهم‌ترین اسناد برجای مانده اولاً گویای آن تلقی است؛ ثانیاً گزارشگر بخشی از تحولات وقفی در طول تاریخند. به همین دلیل می‌توانند معرّف خوبی برای وقف نیز باشند. اینجا اجمالاً به وقف نامه از زاویه شکلی می‌پردازیم:

تعریف لغوی وقف نامه

تعریف لغوی وقف نامه سند یا قبالة وقف که در آن نام ملک یا املاک موقوفه و اسم واقف و محل و خصوصیات رقبات و چگونگی مصارف آنها و نام متولی و تعیین ترتیب متولیان بعد از متولی اول بیان شده باشد.^۱ تعریف اصطلاحی وقف نامه: وقفنامه، اساس نامه ای «فی بیان شرایط امور الوقف و المصارف»^۲ است. ضروریات وقف از قبیل: مشخصات واقف، موقوفه، موقوف علیه و شروط و ضوابط که جزئی ترین اطلاعات مربوط به موقوفات و نحوه استفاده و مدیریت آنها دربر دارد. هر وقفنامه، سندی و به اصطلاح امروزی برنامه ای جامع مدیریت منحصر به فرد از یک دوره ای خاص و درباره یک مناسبت خاصی است.^۳ بعبارت دیگر وقف نامه سندی شرعی است که چارچوب آن در دوره‌های مختلف یکسان بوده است.

اصول حاکم بر تنظیم وقف نامه از نظر شکلی

نام و مشخصات مالک یا مالکانی که بخشی از اموال و املاک خود را برای امور خیر از مالکیت خود مجزاً کرده‌اند. در مواردی که وقف با واسطه صورت گرفته، ذکر نام و نسب و مشخصات وصی یا اوصیا یا وکیل و وکلا نیز لازم است. منظور از مشخصات واقف تمام مشخصات سجلی واقف از قبیل نام - نام خانوادگی - نام پدر - شماره شناسنامه - محل سکونت - و در صورت تعدد واقفیت مشخصات همه ایشان و چنانچه عقد وقف به وکالت و یا وصایت در حال تحقق است مشخصات کامل وکیل و وصی با ذکر نوع نمایندگی ایشان لازم بذکر است.

مشخصات اموال و مقدار سهام و محل وقوع رقبات

پس از تعیین مشخصات واقف اقدام بعدی تعیین مشخصات اموال و ملک می‌باشد. مشخصات اموال با توصیف دقیق آن مقدور خواهد شد. چگونگی تشخیص موقعیت ملک، تعیین موقعیت پلاک ثبتی، تطبیق ملک

۱. دمخدا، فرهنگ لغت، پیشین.

۲. احمدی، نزهت، ۱۳۷۶، «وقفنامه های بانوان در دوره صفوی»، در: وقف میراث جاویدان، شماره ۱۹ و ۲۰، صص: ۹۸-۱۰۳.

۳. افشار، ایرج، ۱۳۸۴، «ارتباط وقف و تاریخ»، در: وقف میراث جاویدان، شماره ۵۰، صص: ۶۴-۷۱.

با وضع موجود از جمله موارد بسیار حائز اهمیت و مهم در انجام وقف نامه نویسی است. در یک دسته‌بندی کلی املاک به دو دسته دارای سند و فاقد سند و املاک دارای سند مالکیت را به دودسته، املاک واقع در محدوده شهرها و املاک خارج از محدوده شهری دسته‌بندی می‌کنیم. بشرح ذیل:

املاک و اراضی دارای سند دفترچه ای

الف) املاک دارای سند دفترچه ای: تعیین موقعیت املاک دارای سند مالکیت دفترچه‌ای، صرفاً با استفاده از اطلاعات مندرج در سند مالکیت ممکن است. اصلی‌ترین، دقیق‌ترین و معتبرترین نحوه تعیین موقعیت ملک، جانمایی توسط کارشناس رسمی دادگستری رشته امور ثبتی دارای صلاحیت نقشه برداری است که با دسترسی به نقشه‌های ثبتی می‌توانند محل دقیق یک ملک را در روی نقشه و زمین پیاده‌سازی کنند. همچنین تعیین موقعیت ملک در داخل شهر در صورتی که دارای پرونده شهرسازی (پروانه ساختمانی، پایان کار شهری و...) باشد، به استناد اطلاعات شهرسازی ملک با تطبیق موقعیت ملک در گواهی‌های صادره از شهرداری امکان‌پذیر است. همچنین به منظور تعیین موقعیت پلاک تفکیکی در این‌گونه اسناد، با تطبیق حدودات ملک نسبت به واحد مجزا شده از نظر ابعاد و اجزای مندرج در سند می‌توان موقعیت ملک را مشخص نمود و بصورت دقیق در وقف نامه ذکر نمود.

ب) املاک دارای سند مالکیت تک‌برگ

اسناد مالکیت تک‌برگ، طی دهه گذشته با اجرایی شدن طرح کاداستر صادر و به مالکین تحویل می‌گردند، پایه و اساس این نوع اسناد،

برگرفته از نقشه‌های پایه و طرح کاداستر ثبت و انطباق با موقعیت جغرافیایی و نقشه‌های UTM^۱ است. در اسناد مالکیت تک‌برگ اطلاعات دقیق ملک درج شده است، همچنین کروکی ملک در پایین صفحه اول و موقعیت ملک در سایت پلان پلاک مشخص گردیده

است. علاوه بر این در پایین صفحه اول هریک از اسناد مالکیت تک‌برگی عبارتی تحت عنوان شناسه جام درج میشود با استفاده از این شناسه موقعیت دقیق ملک بر اساس موقعیت مختصات (یوتی ام) بر روی تصویر هوایی و موقعیت دقیق ملک بر اساس نقشه را تعیین نمود.^۲

ملاک و اراضی و رقبات فاقد سند

الف) برای داشتن یک وقف نامه صحیح بهتر بنظر میرسد که به وضعیت دقیق ثبتی ملک اشاره شود تا پس

۱. عبارت UTM مخفف سه کلمه Universal Transverse Mercator است که ترجمه تحت الفظی آن به فارسی معادل سامانه مختصات جهانی مرکاتور معکوس می‌باشد. هر نقطه از کره زمین مختصات منحصر به فرد خودش را دارد. در واقع با تعیین مختصات یوتی ام گوشه‌های یک ملک، موقعیت آن با دقت خیلی زیاد در حد سانتیمتر و به‌طور منحصر به فرد روی کره زمین تثبیت می‌شود.

۲. رضوانی، محسن، پایانامه با عنوان مدیریت یکپارچه سطح، جهت اخذ درجه دکتری تخصصی نقشه برداری، دانشگاه تهران زمستان

قبض، موقوفه علیه یا متولی بتواند عملیات ثبتی را ادامه و سند مالکیت ملک را اخذ نماید. املاک و اراضی فاقد سند که معولا به سه دسته میتوان آنرا تقسیم کرد:

(۱) املاک فاقد سابقه ثبتی: باتوجه به این که این املاک ثبت عمومی نشده است و حتی به صورت اختیاری نیز برای ثبت آن اقدامی نشده است، هیچ گونه سابقه ای در اداره ثبت از آن ها موجود نیست.

(۲) املاک جاری: املاکی است که در جریان مقدماتی ثبت می باشد و هنوز منجر به ثبت در دفتر املاک نگردیده است. این عملیات مقدماتی از زمان قبول تقاضای ثبت ملک شروع شده و سپس به ترتیب آگهی های نوبتی و تحدیدی منتشر و ملک تحدید حدود می شود و پایان این عملیات انقضای مدت مواعد اعتراض موضوع مواد ۱۶ و ۲۰ قانون ثبت و سپس ورود ملک به دفتر املاک می باشد. بدیهی است صدور سند مالکیت نسبت به املاک جاری وقتی امکان پذیر است که تحدید حدود آنها به عمل آمده و زمان و خواهی نسبت به اصل و تحدید حدود سپری شده باشد. بنابراین اگر اعتراضی بر اصل و حدود ملک در جریان ثبت واقع شود، تا زمانی که نتیجه ی اعتراض معلوم و قطعی نشود، ملک عنوان جاری بودن خود را از دست نخواهد داد و یک ملک در جریان ثبت محسوب می شود.

(۳) املاک ثبت شده: منظور املاکی است که مراحل ثبتی آن به پایان رسیده است و وارد دفتر املاک شده است.^۱.....

(ب) رقبات فاقد سند

معنای لغوی کلمه رقبه عبارتست از ۱- گردن ۲- بنده، غلام ۳- ملکی که به کسی سپرده می شود که تا پایان عمر از آن بهره ببرد.^۲ و در اصطلاح به کوچکترین واحد شمارش املاک موقوفه اطلاق می شود هر موقوفه یا مکان مذهبی ممکن است دارای یک یا چند رقبه باشد که برابر تقسیم بندی فوق بدون سند مالکیت می باشد.

تعیین مصارف مطابق با شرع

جهات وقف را خود واقفان تعیین می کنند. این، در اختیار آن هاست. اما قبل از تنظیم وقف (پیش از تنظیم وقفنامه) آن ها باید مورد مشورت

پقرار داده شوند، تا چنانچه مایل بودند بر اساس نیاز روز جامعه و جهت وقف و نوع مصرف آن را تعیین کنند. یا نوع مصرف را به عهده تولیت

در هر عصر و زمانی، قرار دهند تا بنا به مصلحت و نیاز روز جامعه عواید آن به مصرف برسد.

۱. رضایی، علی، جریان ثبتی ملک، پایان نامه جهت دریافت درجه ی کارشناسی ارشد رشته ی حقوق خصوصی، دانشگاه اصفهان، تابستان ۱۳۹۵، ص ۱۳

۲. معین، محمد، فرهنگ لغت، ذیل عنوان رقبه

حالا اگر وقف، به صورت مطلق وقف شود، یعنی نحوه خرج کرد آن بنا به تشخیص تولیت آستان قدس باشد، قطعاً دست تولیت برای مصارف عواید در تمام حوزه‌های مورد نیاز، بازتر است و نیازهای روز جامعه از این طریق بهتر، مرتفع خواهد شد.

ذکر نکردن محدوده زمانی برای خروج اموال و املاک از ملکیت (ابدی بودن)

مال وقفی باید بصورت همیشگی و مدام العمر باشد بدیهی ترین ویژگی عقد وقف دائمی بودن آن است همانگونه که بنظر میرسد بجهت جدایی کامل بین مال وقفی و رابطه آن با واقف بهترین شکل حقوقی آن حبس عین از هرگونه دسترسی که همان حبس دائمی مال می باشد. لذا زمانی که مال موقوفه از اموال واقف خارج میشود باید یک شکل جدید جهت ادامه زندگی حقوقی خود داشته باشد و یا بعبارت دیگر باید دارای تاسیس حقوقی جدیدی باشد که از آن به وقف یاد میشود.

تولیت

در نگارش وقف نامه بصورت صحیح باید در خصوص تولیت موقوفه توسط واقف اظهار نظر و بنا به نظر واقف در خصوص تولیت تعیین تکلیف شود. وقتی کسی بر اساس عقد وقف مالی را برای استفاده دیگران قرار می دهد، واقف می تواند خودش به امور مربوط به موقوفه رسیدگی کند و یا اینکه کسی را به عنوان متولی انتخاب کند. در صورت عدم تعیین متولی، با توجه به اینکه وقف عام و یا وقف خاص است، متولی تعیین خواهد شد. متولی یک سری وظایف مشخص دارد. البته این وظایف متولی را خود واقف هم می تواند انجام دهد اما در صورتی که آنها را به متولی بسپارد، مسئولیت از او سلب خواهد شد. لذا ابتداء باید به معنای لغوی و اصطلاحی آن اشاره شود. سپس به وضعیت تولیت در وقفنامه اشاره کرد:

تولیت در لغت و اصطلاح

تولیت در لغت به معنا والی گردانیدن، رسیدگی به امری را به عهده کسی گذاشتن - به عهده گرفتن املاک موقوفه^۱ و در اصطلاح به معنای حق سرپرستی و مدیریت مال وقفی رامی گویند. حق تولیت در اصل از آن واقف است و او می تواند آن را برای دیگری قرار دهد.^۲

نحوه تعیین متولی

واقف در عقد وقف باید در خصوص متولی اعلام نظر نماید که اصولاً بر اساس کیفیت ذیل خواهد بود. بر اساس

۱ معین، محمد، فرهنگ لغت پیشین، ذیل عنوان تولیت
۲ حلی، علامه تذکره الفقهاء ج ۲، ص ۴۴۱

ماده ۷۵ قانون مدنی: «واقف می تواند تولیت یعنی اداره کردن امور موقوفه را مادام الحیاه یا در مدت معینی برای خود قرار دهد و نیز می تواند متولی دیگری معین کند که مستقلاً یا مجتمعاً با خود واقف اداره کند. تولیت اموال موقوفه ممکن است به یک یا چند نفر دیگر، غیر از خود واقف واگذار شود که هر یک مستقلاً یا منضمماً اداره کنند و همچنین واقف می تواند شرط کند که خود او یا متولی که معین شده است نصب متولی کند و یا در این موضوع هر ترتیبی را که مقتضی بداند قرار دهد.»

بنابراین متولی باید توسط واقف انتخاب شود، از این جهت نحوه تعیین متولی توسط واقف می تواند به چند شیوه باشد:

اول: اینکه واقف خود اداره امور مال موقوفه را بر عهده بگیرد

دوم: اینکه واقف به همراه فرد دیگری، امور مال موقوفه را اداره کنند و هر کدام به طور مستقل به اداره امور بپردازد.

سوم: اینکه واقف و متولی با یکدیگر امور مربوط به مال موقوفه را اداره کنند

چهارم: اینکه واقف، چند نفر را برای انجام امر تولیت انتخاب کند که هر کدام مستقلاً به اداره امور بپردازند

پنجم: اینکه واقف، چند نفر را برای اداره امور موقوفه انتخاب کند که این افراد باید همه با هم امور را اداره کنند.

ششم: واقف در عقد وقف شرط کند که خودش یا متولی انتخاب شده بتوانند متولی دیگری انتخاب کنند یا در این باره هر تصمیمی

که لازم است را بگیرند. لازم بذکر است تولیت متولی باید به وسیله شعبه تحقیق اداره اوقاف گواهی شود و اگر اختلافی رخ دهد دادگاه درباره آن حکم می کند.

شرایط و تکالیف متولی

اصولاً در وقف نامه واقف ضمن تعیین متولی شرایط و نحوه اداره مال موقوفه را تعیین می نماید. لیکن چنانچه واقف در وقف نامه چیزی قید نکرده باشد. قانون اداره تشکیلات اوقاف و امور خیریه مصوب دیماه ۱۳۱۳ و آئین نامه طرز تحقیق و رسیدگی در شعب تحقیق اوقاف همچنین طرز تشکیل هیات های تجدید نظر در این خصوص شرایط و ضوابطی را تعیین کرده که به جهت جلوگیری از اطاله کلام از ارائه قوانین مذکور در این کار پژوهشی خودداری می گردد. لیکن فقط عناوین آن ذکر می گردد. همچنین به خوانندگان این اثر توصیه میشود نسبت به مطالعه قوانین ذکر شده اهتمام نمایند.

۱. طرح توجیه ادارات اوقاف و امور خیریه در رابطه با متولیان موقوفات مصوب ۱۳۶۹/۸/۷

۲. مواد ۵۵ تا ۹۱ و ۳۴۹ و ۴۹۹ قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸

۳. قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳/۱۰/۲ مجلس شورای اسلامی
  ۴. قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه مصوب ۱۳۶۳/۱/۲۸
  ۵. قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه مصوب ۱۳۷۵/۱۱/۲۵
  ۶. آئین نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۵/۲/۱۰ هیأت وزیران
  ۷. دستورالعمل مربوط به تعاریف و اصطلاحات مصوب ۱۳۷۶/۳/۲۷ سازمان اوقاف و امور خیریه
  ۸. آئین نامه کیفیت تحقیق و رسیدگی در شعب تحقیق سازمان اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۵/۹/۳۰ هیأت وزیران با اصلاحات بعدی
  ۹. آئین نامه اجرایی قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه مصوب ۱۳۴۷/۲/۳ هیأت وزیران با اصلاحات و الحاقات بعدی
  ۱۰. آئین نامه نحوه انتخاب و برکناری، شرایط و حدود اختیارات و وظایف امین یا هیأت امنای مذهبی و موقوفات مصوب ۱۳۶۵/۲/۱۰ هیأت وزیران
- صرفنظر از موارد فوق متولی باید دارای شرایطی باشد حسب بررسی متون فقهی اهم شرایط متولی بشرح ذیل تعیین شده است:

- ۱- برخی از علماء امانت و عدالت را در متولی شرط می دانند.^۱
  - ۲- عده ای دیگر عقیده دارند که فقط امانت و توانایی کفایت می کند.^۲
  - ۳- در شرایط متولی صاحب جواهر می گوید: بسیاری از علماء عدالت را در متولی شرط دانند.^۳
  - ۴- حضرت امام خمینی (ره) فقط امانت و کفایت را در متولی شرط می دانند.^۴
- لیکن اهم وظایف متولی بشرح ذیل می باشد:
- (۱) متولی موظف است آنچه را که واقف و یا قانونگذار برای وی تعیین و مشخص می نماید به نحو احسن انجام دهد.
  - (۲) از آنجا که واقف نحوه و چگونگی مصرف عوائد موقوفه را به وضوح مشخص و بر آن صحه گذاشته است، متولی حق ندارد خارج از آنچه واقف در وقفنامه مشخص نموده، هزینه نماید.
  - (۳) متولی مکلف است در چارچوب نیت واقف اقدام کند.
  - (۴) فرد متولی که از سوی واقف و یا به حکم قانون، تولیت موقوفه را به عهده خواهد گرفت، در مقابل عملکردش باید پاسخگو باشد و اگر دچار کوتاهی در اداره آن شود، به میزان سهل انگاری دارای مسؤولیت می باشد.

۱. شرح لمعه، کتاب الوقف

۲. جواهر الکلام، ج ۲۸، کتاب موقوفات و صدقات

۳. جناتی، محمد ابراهیم، (وقف از دیدگاه مبانی اسلامی)، وقف میراث جاویدان، ش ۵، ص ۴۸-۵۰.

۴. خمینی، روح الله، تحریرالوسیله، ج ۳، ص ۱۴۹

۵) تنظیم بودجه سالیانه و صدور مفاصاحساب^۱

قبض و اقباض

عقد وقف از جمله عقود است که علاوه بر ایجاب و قبول قبض نیز در آن لازم است. عبارت دیگر مادامیکه واقف مال موقوفه را به قبض و تصرف نداده است عقد وقف شکل نگرفته است، و واقف حق رجوع دارد لیکن بمحض قبض و اقباض دیگر واقف حق رجوع ندارد. عین موقوفه به قبض کسی داده میشود که حق انتفاع از مال موقوفه به او منتقل شده باشد و یا اینکه از طرف آن شخص نمایندگی داشته باشد. که این موضوع در وقف نامه باید قید و اعلام شود قبض و اقباض بعمل آمده است.

سجل وقوعی

در خصوص بیان مفهوم سجل وقوعی در وقف نامه ابتداء بنظر میرسد باید مفهوم سجل و بعد از آن واژه سجل وقوعی توضیح داده شود: در چند قرن اخیر و بخصوص در شهرهای بزرگ بسیاری از روسای مذهبی که مرجع انجام معاملات عموم بوده اند؛ دفتری به اسم "دفتر شرعیات" داشتند و خلاصه ای از معاملاتی را که نزد آنها انجام شده بود در دفتر مزبور درج می کردند و عده ای نیز ذیل صفحه همان دفتر را تصدیق و در بعضی نقاط اصحاب معامله هم ذیل ثبت معاملات را امضا می کردند. در پاره ای از نقاط ایران اسنادی که تنظیم می گردید دارای مهر و امضاء متعاملین نبود؛ بلکه تنظیم کننده سند؛ اقرار و اعتراف آنها را به وقوع معامله در حاشیه سند می نوشت و در صورت بروز اختلاف بین متعاملین، مراجع رسیدگی آن را برای اثبات معامله کافی می دیدند. شیوه کار بدین نحو بود که وقتی سندی نزد محررین اسناد که مقامات غیر رسمی بودند نوشته می شد؛ علاوه بر امضاء محررین و متعاقبین بمنظور اینکه اعتبار بیشتری به آن داده شود و باب دعوی جعل و تزویر نسبت به آن باز نشود.

انواع سجلات اسناد شرعی عبارت اند از: سجل شهودی، سجل وقوعی، سجل اعترافی و سجل مطابقه ای لیکن به جهت جلوگیری از اطاله کلام و توضیح مطالب غیرمرتبط به تعریف دونوع تسجل وقوعی و اعترافی بسنده میگردد:

الف. همیشه تنی چند از علما در حضور محرر سند می نشستند و در هامش سند وقوع معامله و عقد را کتبا گواهی می کردند و معمولا با عبارت "قد وقع لدی ... یعنی نزد من فلان معامله بین فلانی و فلانی واقع شد و در هامش یا سجل مطلب خود را بیان می کردند. این سجل را "سجل وقوعی" می نامیدند.

۱. رحمانی، حامد، پایان نامه تحلیل مبانی حقوقی نحوه تولیت وقف خاص، با رویکردی به قانون مدنی و قانون اوقاف، تابستان ۱۳۹۳، دانشگاه مفید قم.

ب. ذینفع سند یا طرفین؛ آن سند را به محضر علما دیگر برده و به مضمون و مفاد سند نزد آنان اقرار می کردند و آن عالم هم در هاشم سند اقرار او را به طور خلاصه ضبط می کرد و معمولاً با عبارت "قد اعترف لدی فلان بن فلان بما فی المتن ... " مقصود خود را بیان می کرد این سجل را "سجل اعترافی" نامیده اند.^۱ با توجه به مطالب فوق وقف نامه باید توسط افراد سرشناس و معتمد مورد تایید قرار گیرد تا بعداً مورد انکار سایرین قرار نگیرد. لیکن در عصر حاضر این وظیفه به نوعی به دفاتر اسناد رسمی واگذار شده است.

اعلان جاری شدن صیغه وقف

در تنظیم وقف نامه باید به جمله (جاری شدن صیغه وقف) اشاره نمود و تاکید بر این جمله نمود در توضیح این مطلب باید گفت تمامی علمای شیعه امامیه و مذاهب اربعه، بر این مطلب اتفاق نظر دارند که وقف بالفعل (وقف) تحقق پیدا می کند و این لفظ صراحت در وقف دارد و به هیچ قرینه لغوی شرعی و عرضی احتیاج ندارد.^۲ به قول علامه حلی لفظ صریح در وقف (وقف) است و لا غیر.^۳ در مذاهب عامه دو مذهب حنفیه و مالکیه نیز عرف محل را برای تحقق وقف کافی می دانند و مذهب شافعیه معتقدند وقف تمام نمی شود مگر با خواندن صیغه وقف^۴

روز، ماه و سال تحریر سند

یکی از اصول حاکم بر تنظیم اسناد و قراردادهای تاریخ تحریر آن سند می باشد به نحویکه آغاز قرارداد و تاریخ امضای آن به روشنی مشخص باشد. در بعضی از قراردادهای تاریخ آغاز قرارداد همان تاریخ امضای آن است، اما در برخی دیگر تاریخ آغاز قرارداد از چند روز تا چند ماه پس از امضای آن است. در نتیجه مشخص بودن تاریخ از جهت امکان مطالبه خسارات یا اجرای تعهدات طرف مقابل از اهمیت بسزایی برخوردار است. در برخی از قراردادها مدت قرارداد از جمله ارکان تشکیل دهنده مهم آن می باشد. مانند قراردادهایی که موضوع آن ارائه خدمات یا انجام کار می باشد و یا در قرارداد اجاره که تاریخ از جمله شرایط صحت و اساسی آن است به نحوی که اگر مدت اجاره معلوم نباشد، اساساً قرارداد باطل است.

توصیه می شود تاریخ را هم به صورت عددی و هم به صورت حروفی درج کنند زیرا از نظر حقوقی آثار بسیار مهمی خواهد داشت از جمله در مواردی ممکن است تاریخ انتقال یا تاریخ انجام کار غیر از تاریخ تنظیم قرارداد

۱ کی سان دخت، گیلدا، رساله دکتری حقوق خصوصی با عنوان بررسی تحلیلی و نحوه تنظیم اسناد قبل و بعد از قانون، دانشگاه تهران ۱۳۹۰، ص ۵۴

۲ الکبیری، محمد عبید، ترجمه احمد صادقی گلدر، احکام وقف در شریعت اسلام، جلد ۱، ص ۱۲۲

۳ حلی، محقق، جعفر بن حسن، شرایع الاسلام جلد اول، چاپ چهارم، ص ۳۴۳

۴ خراسانی، وحید، منهاج الصالحین، انتشارات مدرسه باقر الاعلوم، جلد ۲، ص ۲۶۲

باشد لذا در بند جداگانه‌ای تحت عنوان مدت قرارداد باید زمان دقیق آغاز و پایان کار تصریح شود. 'عقد وقف یکی از قراردادهای است که تاریخ در آن بسیار حائز اهمیت است. زیرا تاریخ انعقاد نشان دهنده آن است که مال مورد وقف از چه تاریخی از مالکیت واقف خارج شده است و دارای ماهیت جداگانه شده است و آثار عقد وقف بر آن بار می‌گردد. اگر تاریخ شروع قرارداد به دلیلی از قلم بیفتد و در قرارداد ذکری از آن نشود تاریخ امضاء قرارداد تاریخ آغاز آن محسوب می‌شود.

وقف نامه می‌تواند اطلاعاتی پیرامون اجزای جانبی دیگر داشته باشد:

وقف نامه می‌تواند اطلاعاتی پیرامون اجزای جانبی دیگر داشته باشد. که بصورت مختصر هر کدام توضیح داده میشود. لیکن جزء اصول نه گانه نیستند ولی بعنوان جزئی از مفاد وقف نامه می‌تواند ذکر شود. که بستگی به نظر واقف دارد.، از قبیل این موارد را نیز شامل شود:

نظارت

یکی از قسمتهای وقف نامه به تعیین ناظر بر عملکرد متولی اختصاص می‌یابد و برای آن اصولاً شرایط هم تعیین می‌گردد. در این خصوص بنظر میرسد باید توضیحات بیشتری در این خصوص ارائه نمود که بشرح ذیل می‌باشد:

در بیشتر متون فقهی گذشته، اصطلاحات «متولی» و «ناظر» با یکدیگر همپوشانی داشته و هر دو عنوان، راجع به اشخاصی کاربرد داشته اند که به مدیریت و «اداره» موقوفه می‌پرداختند تا آنجا که برخی از فقهای متقدم، اصطلاح «ناظر» را به جای «متولی» به کار می‌بردند^۲

مقامی است که توسط واقف برای نظارت بر کار متولی و اجرای دقیق وقفنامه منصوب میشود، اما خود در «اداره» موقوفه دخالت مستقیم ندارد. متولی موقوفه به عنوان مدیر موقوفه، در حکم مدیر عامل شرکتهای و موسسات تجاری است، اما ناظر، همچنانکه از نام وی پیداست، در حکم بازرسی است که رعایت نیات واقف در وقفنامه و مصلحت عین موقوفه را بر عهده دارد. بر این اساس، واقف میتواند پس از تعیین متولی، جهت نظارت بر اعمال وی، ناظر یا ناظرانی تعیین نماید تا اعمال متولی به اطلاع یا تصویب ایشان رسد. ناظر در نظارت اما در نظارت اطلاعی، ناظر، تقصیر، ناتوانی یا تجاوزات احتمالی متولی را به مقامات عمومی استصوابی، بایستی اقدام و ابتکار متولی را تصویب و متولی هرگز نمیتواند رأساً اقدامی کند، گزارش میدهد از فواید این امر، پیشگیری از انجام

۱ ربیعی، فرانک، حقوق قراردادها، انتشارات بهنامی، سال ۱۳۸۱، ص ۲۵
۲ فالأقرب أنه يشترط قبض المتولی الناظر فی تلک المصلحه: علامه حلی (قم، ۱۴۱۳ هـ ق)، مختلف الشیعه فی احکام الشریعه، ج ۶، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ص ۳۲۳.

اعمال خلاف مصلحت وقف، توسط متولی است. همچنین به نظر میرسد، در صورت عدم تصریح واقف به اطلاعی یا استصوابی بودن نظارت ناظر، اصل بر اطلاعی بودن نظارت است. از ماده ۶۱ قانون مدنی، استنباط میشود که در صورت

عدم تعیین ناظر در جریان عقد یا ضمن مگر آنکه تعیین ناظر برای واقف یا ثالثی شرط شده باشد واقف نمیتواند پس از تحقق وقف، در آن دخالت کند و بر متولی، ناظری تعیین کند.^۱

شرط و شروط برای مصرف و متولی

اصولا واقفین در نگارش وقفنامه یکسری شرایطی را برای مصرف منافع حاصل از درآمد موقوفه و برخی شرایط را برای متولی اختصاص خواهند داد. صرفنظر از موارد مصرف اختصاصی مال موقوفه، وقف به لحاظ مصالح عمومی از دیرباز موارد استفاده متنوع و گوناگون داشته و رایجترین موارد مصرف آن عبارتست از:

۱- تعلیم و تعلم رایگان (احداث مدارس و تهیه امکانات تحصیل برای جویندگان علم و دانش

۲- تهیه آب و آبیاری اراضی کشاورزی و مانند آن

۳- تاسیس کاروانسراها در مسیر کاروانها و قافله ها

۴- مواردی از قبیل معالجه و درمان بیماران،

۵- کمک به زوار و مسافران، همدردی با فقرا و مستمندان.

از طرفی موقوفات از حیث مدیریت و موارد مصرف منافع آنها به چهار دسته قابل تقسیم هستند:

الف) موقوفات عامه دارای متولی منصوص

ب) موقوفات خاصه دارای متولی منصوص

در موارد فوق هر گونه دخالت سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مخالف نص قانون است و اداره امور موقوفه قطعا در اختیار متولی است.

ج) موقوفات عامه فاقد متولی منصوص

دخالت و مدیریت سازمان حج و اوقاف به طور عادی منحصر به نوع سوم است که طبق نص ماده ۸۱ اصلاحی و بند یک ماده یک قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه حاکم شرع به نمایندگی از ولی فقیه آن را اداره می کند.

د) موقوفات خاصه فاقد متولی منصوص

طبق بند ۱ ماده ۱ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه و همچنین ماده ۸۱ اصلاحی

۱. صدقاتی، کیوان، نظارت حکومت بر موقوفات: تأملی بر چالشهای اخذ حقالنظاره از موقوفات توسط سازمان اوقاف، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال هجدهم، شماره ۵۲، زمستان ۱۳۹۵

قانون مدنی همگی دخالت و مدیریت اداره اوقاف به نمایندگی از ولی فقیه را مقید و مشروط به فاقد متولی یا مجهول التولیه بودن موقوفه می دانند. و به اجماع قوانین در موقوفات گروه چهارم چون عواید موقوفه ملک طلق موقوف علیهم است و ماده ۳۰ قانون مدنی خود موقوفه علیهم اداره می کنند. مگر در خصوص عین وقف و بطون موقوفه در صورت عدم رعایت مصلحت وقف اداره اوقاف می تواند پس از اثبات در دادگاه تا رفع عذر عهده دار مسئولیت شود.^۱

رونوشت برداری و امانت دهی

همانگونه که بیان شد هدف از نگارش وقف نامه تنظیم یک «سند شرعی» برای ارائه در مواقع لزوم بوده است. بر اساس این مقدمات می توان رونوشت برداری مقوله‌ی است به جهت حفظ و نگهداری از خود وقف نامه و به تبع از آن جلوگیری از دخل و تصرف در موضوع سند را می توان مطرح کرد و مشخصا در مورد وقف نامه، این مقوله را می توان در قالب دو موضوع مستقل «استنساخ» و دیگر «تجدید وقف نامه» قرار داد. بهترین ابزار شناخت و بررسی وقف نامه‌های تجدید شده اسنادی است که تنظیم کننده‌ی سند دوم به مقتضای سبک نگارشش، به تجدید وقف در صدر یا میانه یا ذیل سند جدید اشاره کرده است. در این خصوص سجلات را نباید نادیده گرفت. در مواردی نیز که در متن سند به این موضوع اشاره نشده است احتمال دارد در سجلی این موضوع تذکر داده شده باشد.^۲

تنظیم مقدمه‌ای ادبی مناسب و مطابق با مقام و مرتبه واقف یا مصرف یا نوع ملک یا هم‌زمان به دو یا هر سه مورد آنها،

وقفنامه معمولاً دارای مقدمه‌ای آراسته به ترکیبات بدیع و زیبایی فارسی و عربی همراه شده که تا حدی نثر متکلفانه را تداعی می‌کند. واقفین به غیر از تمسک جستن به آیات قرآنی و عبارات عربی، از اشعار فارسی و عربی هم سود جسته است و در متن نیز از سجع‌های زیبای فارسی و عربی بهره برداری مینمایند. که در قسمت پی نوشت ها این پایان نامه چند نمونه از مقدمه‌ای های درج شده در برخی از وقف نامه‌ها آورده شده است. اصولاً عناصر مادی به کار رفته در مقدمه وقفنامه‌ها از محیط طبیعی، شیوه‌های تولید و سبک زندگی انسا‌ن‌ها تبعیت میکنند. در عین حال میتوان تأکید کرد که عناصر غیرمادی به کار رفته در وقفنامه‌ها نیز نشان دهند ه‌ی نوع اعتقادات، باورها و به طور کلی نگرش‌های جامعه‌ای است که موقوفه‌ها در آن شکل گرفته اند.

۱. عدلیب، حسین، بررسی فقهی حقوقی وظایف و اختیارات متولی در موقوفات عام، ص ۲۹، فصل نامه علمی - اختصاصی معارف فقه علوی سال اول، زمستان ۱۳۹۴
۲. عسکری، قاسم، جایگاه وقف در فرایند توسعه‌ی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰، ص ۷۷-۸۲.

ادبیات مقدمه وقفنامه‌ها؛ یعنی زبان تعبیر از درون واقف به وسیله قلم ادبی و ثبت اندیشه‌های واقفان و دغدغه‌های ذهنی آنها بر روی ورق. برای مثال: «بسم الله الواقف علی الضمائر» افزون بر آنکه با نام خدای متعال که آغازگر همه آغازها است کار را شروع کرده، اذعان میکند که او همه چیز را میداند و به نیت خیر من آگاه است. سپس خطبه‌های که شامل مدح الهی و ستایش حضرات معصومین علیها سلام و ترغیب به امور اخروی و بی‌ارزشی مال دنیا است؛ مقدمه‌های است مناسب برای بیان انگیزه وقف، آنگاه بیان آنچه که وقف شده و در راه خدا اعطا شده، ولی این پایان ماجرا نیست؛ وقف به جهت ماهیتی که دارد بناست برای همیشه مال خدا باقی بماند. این همیشه ماندن لوازمی دارد و اینجا است که بسیاری از واقفان در صدد چاره برآمده‌اند. شروط و تعیین متولی و ناظر و پیش‌بینی اوضاع سیاسی و اجتماعی یا زاد و ولد نسل‌های بعد در بسیاری از موقوفات، حکایتی است متنوع از دغدغه‌های ذهنی واقفان و اصرار آنها بر ادامه حیات موقوفه. این دغدغه‌ها گاهی به حدی است که واقف از لعن و نفرین متصرفان ناحق و کسانی که در وقف تبدیل به وجود آورند، کوتاهی نکرده است. جلوه‌های متنوع زبان وقف، داستانی پیچیده است.^۱

نوشتن مؤخره‌ای به سبک انشای دوره تنظیم سند.

اصولا تدوین یک وقف نامه می‌تواند دارای قسمتهای مختلفی باشد که از جمله می‌توان به مقدمه - متن اصلی و موخره آن اسم برد. لیکن بسته به میزان موقوفات انشای سند وقف متفاوت می‌باشد بنحویکه هر چه اصولا میزان اموال مورد وقف بیشتر باشد سند وقف نامه از پختگی و شرط و شروط بیشتری توسط واقف برخوردار میگردد.

در خصوص سبک نویسندگی واقف یا سبک انشای زمان وقف نامه باید گفت منظور ادبیات رایج در همان عصر تنظیم وقف نامه می‌باشد. که در توضیح آن باید گفت، سبک نوشتن چیزی است که در طولانی مدت به دست می‌آید و ما می‌توانیم یک بحث طولانی درباره آن داشته باشیم. برای سبک نوشتن لازم است که املا و دستور زبان عیب و نقص باشد متغیرهای دیگری وجود دارد که نیاز به بحث دارد اما اینجا به جهت اطاله کلام از آن صرفنظر میگردد اصولا انشای موخره یک وقفنامه حاوی حمد سپاس خداوند و سفارش به متولی از سوی واقف می‌باشد که بر اساس سبک نویسندگی در همان عصر و زمان نگاشته می‌شود. برای مثال در عصر حاضر اصولا وقف نامه‌ها حالت تیپ دفترخانه به خود گرفته است و بیشتر شبیه یک قرارداد است و اصولا دارای مقدمه و موخره نمی‌باشد.

مشخص کردن اینکه سند یک نسخه یا چند نسخه است.

۱. حسینی کوپانی، سعید، کتاب ادبیات وقف نامه‌های شیعی از دوره صفوی تا دوره معاصر، انتشارات ادکار اسلامی، ص ۱۷ و ۱۸

اسناد به عنوان یکی از مهمترین منابع تحقیقات تاریخی، از اهمیت خاصی برخوردارند؛ زیرا یکی از ابزارهای ارتباطی مطمئن حال با گذشته به شمار می‌آیند. بررسی و تحلیل اسناد از حیث زبان شناسی امروزه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. براساس این دیدگاه علاوه بر پرداختن به جنبه‌های تاریخی، ادبی، اقتصادی، جغرافیایی، باستان شناسی، نسب شناسی و غیره در هر سند، توجه به ساختار واژگان و محتوای سند نیز خود موضوعی مهم برای پژوهش است.

در گذشته بمنظور حفظ سند وقف (وقف نامه) و جلوگیری از بین رفتن وقف نامه در ادوار مختلف راههایی مختلفی توسط واقف پیش بینی شده است. به نحویکه پیش از تشکیل دفاتر ثبت اسناد در اداره‌ی اوقاف و عدلیه و... گاه از یک سند به طور هم زمان چند نسخه تهیه می‌شده که از این موضوع و تعداد نسخه‌ها با تعبیر «نسختان» و «ثلاث نسخ» و «ست نسخ» و... بر روی همان نسخه‌ها یاد شده است. مواردی هم در دست است که واقف درصدی از درآمد موقوفه، را برای استنساخ (تهیه‌ی سواد / رونوشت برداری) سالانه از سند تخصیص داده است.

یکی دیگر از راههای حفظ وقف نامه‌ها امانت گذاشتن نسخه یا نسخه‌هایی از سند نزد افراد یا در اماکن خاص را می‌توان اقدامات پیشگیرانه‌ای برای حفظ سند و در نهایت حفظ موقوفه قلمداد کرد. با استناد به مندرجات وقف نامه‌های دوره‌های مختلف، می‌توان فهمید که حفظ موقوفه، بر سایر مصارف اولویت داشته است. در هیچ یک از نسخه‌های مجموعه‌ی مورد بحث اشاره‌ای به اینکه نسخه‌های وقف نامه‌های اول، پیش از تجدید وقف بیش از یک نسخه نبوده، وجود ندارد و این نکته به خوبی نشان می‌دهد که تا چه حد وجود موقوفه به سند حتی تک نسخه‌ای وابسته بوده است؛ چرا که اگر دلیلی بر وجود نسخه‌ی دیگری از سند و یا رونوشت آن وجود می‌داشت، مسلماً هیچ گاه ورثه و اطرافیان درصدد نابودی وقف نامه بر نمی‌آمدند و دیگران برای انحراف وقف از مسیر عادی، اقدام به تجدید وقف نمی‌کردند. چون هوشیاری رجال محل جلوی اقدام آنها را می‌گرفته است نکته‌ای که توجه به آن بسیار ضروری است این است که با استناد به پرونده‌های مادر برخی از موقوفات درمی‌یابیم که در صورت فقدان وقف نامه، تجدید وقف تنها راه حل نبوده است بلکه در مواردی هم اسناد دیگری از قبیل استشهادیه، اقرارنامه و اخبارنامه تهیه می‌شده است و حتی به اجاره‌نامه و فرمان و... به عنوان مدارک عمل به وقف و اجرای نیت واقف استناد می‌شده است. در نهایت می‌توان به اهمیت نقش علما در دوره‌های مختلف در تهیه و تنظیم وقف نامه مطابق با شرع انور و نیز نظارت ایشان در حفظ موقوفه و اجرای نیت واقف تأکید کرد؛ همان اموری که بالاخره در یک صد سال اخیر منجر به تصویب قانون وظایف اداره‌ی اوقاف شد ماده ۱۰ قانون سازمان اوقاف مصوب ۱۳۶۳ می‌گوید: «ثبت معاملات راجع به عین یا منافع موقوفات و بنیادها و مؤسسات خیریه مذکور در ماده ۹ در دفاتر اسناد

۱. قانون وظایف اداره‌ی اوقاف شد ماده ۱۰ قانون سازمان اوقاف مصوب ۱۳۶۳

رسمی موکول به موافقت سازمان حج و اوقاف و امور خیریه است. دفاتر اسناد رسمی مکلفند رونوشت مصدق وقف نامه ها و اسناد راجع به وقف را ظرف ده روز پس از ثبت به اداره اوقاف مربوط ارسال دارند. تبصره: ادارات ثبت مکلفند رونوشت مصدق اسناد مالکیت وقف را پس از صدور به اداره اوقاف محل تحویل نمایند. متولیان نیز موظفند ظرف دو ماه از تاریخ اجرای این قانون رونوشت مصدق اسناد مالکیت و رونوشت وقف نامه های موجود نزد خود را برای حفظ و نگهداری به اداره اوقاف مربوطه تسلیم دارند^۱

نتیجه گیری

نگارش و تنظیم وقفنامه ها از گذشته های دور تاکنون اسلوب و شیوه ی خاصی داشته است شیوه ی انشایی هر وقفنامه و اصطلاحات و تعابیر مختلف به کار رفته در آن حکایت از نوع تفکر و اندیشه های مذهبی، اجتماعی و فرهنگی و حقوقی مردمان آن عصر دارد. لذا با توجه به وضعیت اجتماعی، فرهنگی فعلی جامعه و نظام حقوقی حاکم بر آن و براساس قوانین مدون و توجه به ساز کارهای جدید در زمینه ثبت و ضبط اموال منقول و غیر منقول و با استفاده از الفاظ و عبارات معین و منجز بنحویکه فاقد برداشت های متفاوت باشد تدین گردد و از طرفی با تعیین متولی و ناظر و اخذ اسناد مربوط به موقوفه اقدام لازم بعمل آورد لذا موارد ذیل بعنوان پیشنهاد در جهت رفع مشکلات موجود در وقفیات جدید پیشنهاد میگردد:

پیشنهادات با موضوعیت عام در ارتباط با موقوفات

- ۱- عنایت به نقش وقف و وقف نامه نویسی در سطوح مختلف جامعه انسانی باید اثرات و بازدهی آن بیشتر مورد بررسی قرار گیرد تا در تشویق و ترغیب مردم به وقف تاثیر گذار باشد.
- ۲- از آنجا که وقف نامها در تاریخ دچار فراز و نشیب های فراوان شده اند لذا ضرورت دارد تا در این خصوص در دوره های مختلف تحقیق مفصل صورت گیرد.
- ۳- بنظر میرسد قوانین مربوط به وقف باید مورد بازنگری قرار گیرد و با توجه به اینکه وقف نامه مهمترین سند موقوفه می باشد در این خصوص و در باب وقف نامه نویسی قوانین مدون تدوین شود.
- ۴- چون وقف جزء عقود عینی به شمار می رود و قبض در آن شرط تحقق وقف است لذا مادامی که واقف در دفتر خانه اسناد رسمی، نسبت به تنظیم وقف نامه اقدام ننموده است نباید اقرار به قبض پذیرفته شود بعبارت دیگر شرط تحقق وقف باید تنظیم سند رسمی در دفترخانه باشد.
- ۵- بنظر میرسد با توجه به آثار استفاده از منافع موقوفات باید واقفین توجیح شوند تا در هنگام وقف عمده مصرف منافع را به مسائل عمومی اختصاص دهند و این موضوعات در وقف نامه ها منعکس شود.

۲. امینیان مدرس، محمد، وقف از دیدگاه حقوق و قوانین، ص ۲۵۲، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱

- ۶- برخورداری واقفین از تسهیلات بیشتر مورد پیش بینی در قوانین مدونه به جهت تشویق افراد به مشارکت بیشتر در این کار خیر اندیش
- ۷- با توجه به نیازهای جامعه و تنوع موجود در آنها باید صرف منافع مختلف به واقفین توضیح داده شود و در وقف نامه ها مورد تاکید قرار گیرد.
- ۸- با توجه به گستردگی حوزه عملکرد متولیان اصح بنظر می رسد حوزه فعالیت ایشان در وقف نامه ها به دقت مورد اشاره قرار گیرد.
- ۹- نهادهای نظارتی خصوصا ادارات اوقاف و امور نظارت بر بر متولیان بر اساس وقف نامه های موجود نظارت نمایند و در صورت لزوم اقدامات اداری و قضایی انجام دهند که مستلزم تدوین قوانین خاص در این حوزه می باشد.
- ۱۰- بنظر میرسد در خصوص تبدیل به احسن موقوفات باید در وقف نامه ها توسط واقفین راهکار های لازم اتخاذ شود. تا در صورت نیاز اقدام شود و در سایر موارد غیر لازم از فروش موقوفات جلوگیری بعمل آید.
- ۱۱- لازم بنظر میرسد از طرف دستگاه نظارت در دولت اسلامی باید در خصوص به ثبت رساندن وقف نامه ها خصوصا اثبات وقفیت وقف نامه های دارای متصرف و معارض اهتمام بیشتر بعمل آید و در این ارتباط تدوین قوانین راهگشا بنظر میرسد.
- ۱۲- بنظر میرسد با توجه به اجل بودن شان موقوفات و اهداف واقفین مندرج در وقف نامه ها بهتر است قوانین منابع طبیعی و معادن مورد اصلاح حداقل در قسمت موقوفه قرار گیرد.
- ۱۳- بنظر میرسد نظام مالیاتی حاکم بر موقوفات باید مورد تجدید نظر کلی قرار گیرد.

پیشنهادات با موضوعیت خاص در ارتباط با تدوین وقف نامه ها :

- ۱- واقف اگر آگاهی فقهی و یا حقوقی برای وقف کردن دارد می تواند براساس فقه اسلامی و با رعایت قانون مدنی ایران و قوانین مصوب برای سازمان اوقاف و امور خیریه «وقفنامه» ای با تعیین اموال وقفی و شرایط وقف و متولی و موقوف علیهم را تهیه نماید و در صورت عدم آگاهی از مسائل فقهی و حقوقی می تواند برای مشاوره و دریافت کمک با همراه داشتن سند مالکیت مال مورد نظر وقف و سایر مدارک، به ادارات اوقاف و امور خیریه مرکزی یا شعب آن در شهرستان ها مراجعه نماید.
- ۲- واقف نخست باید به طور دقیق مال مورد وقف، مصرف درآمد وقف، متولی و حق التولیه و سایر موارد لازم را مشخص نماید تا در وقفنامه ثبت شود
- ۳- چنانچه دارایی فرد برای وقف «سهام کارخانجات» باشد، می تواند با رعایت قانون تجارت و انتقال سهام با نام «قبض سهام بی نام»، که خود واقف به عنوان «تولیت» برای تنظیم وقفنامه اقدام نماید

- ۴- اگر مال مورد وقف زمین زراعی، خانه، مغازه و یا سایر مستغلات باشد چنانچه فاقد سند مالکیت باشد به اعتبار «حق تصرف» و سایر اسناد موجود، «وقفنامه عادی» تنظیم و به امضای واقف و شهود می رسد.
- ۵- در صورتی که املاک دارای «سند مالکیت ثبتی» باشند، واقف و متقاضی می تواند مستقیم و بدون نیاز به اجازه از ارگان خاصی با مراجعه به یکی از «دفترخانه های اسناد رسمی» درخواست ثبت وقف اموال خود را مطرح کند، سپس این دفاتر استعلام های لازم را از نهادهایی مانند اداره اقتصاد و دارایی، اداره ثبت، شهرداری و اوقاف و برخی دیگر از نهادهای خدماتی به عمل آورده و پس از آن مبادرت به تنظیم وقفنامه کنند.
- ۶- از نظر بدهی مالیاتی باید توجه داشت که ملک مورد وقف بدهی سنگین مالیاتی نداشته باشد زیرا متقاضی باید نسبت به پرداخت مالیات آن اقدام نماید.
- ۷- چنانچه واقفان جدید نخست به ادارات اوقاف مراجعه نموده و راجع به نحوه وقف کردن از نظر تعیین مصرف درآمد، شیوه تعیین متولی و سایر موارد مرتبط مشورت نمایند، با استفاده از تجارب کارشناسان وقفی و نکات برجسته سایر وقفنامه ها موجود می توانند اقدام جامع تری به عمل آورند، زیرا در ادارات اوقاف و امور خیریه وقفنامه های مختلفی به عنوان الگو و نمونه وجود دارد.
- ۸- واقفان می توانند خود اقدام به تعیین اشخاص دارای صلاحیت لازم از نظر شرعی و قانونی به عنوان «وصی» یا «متولی» یا «وکیل» بنمایند، نیز ادارات اوقاف و امور خیریه علاوه بر ارائه مشورت های کارشناسی به داوطلبین امر وقف، آمادگی قبول «وصایت» و «وکالت» از طرف واقف را داشته و برای بعضی از واقفان نیز برخی تسهیلات را اعطا می نمایند.
- ۹- بعضی افراد (خصوصاً افراد مسن) علاقه مند به وقف خانه مسکونی خود بوده و از طرفی نگران می باشند که پس آنکه خانه شخصی خود را وقف نموده، دیگر خود شخصا یا خانواده تحت تکفل وی نمی توانند از آن استفاده کنند، و حتی برای سکونت نخواهند داشت. در این زمینه اخیراً برابر فتوایی که از حضرت آیت الله خامنه ای، مقام معظم رهبری، دریافت شده است: واقف می تواند با شرط سکونت در خانه تا پایان عمر مبادرت به وقف نموده، و به گونه ای اقدام کند که در طول حیات دغدغه ای نداشته و بعد از فوت او نیز ورثه مدعی ارثی بودن آن موقوفه نشوند، و بدین ترتیب اقدام فوق، مصداق «وقف بر نفس» که فقها آن را جایز نمی دانند، نبوده، و اشکال شرعی بر آن وارد نمی باشد.
- ۱۰- به واقفان توصیه می شود هنگام تنظیم وقفنامه، شخص «متولی» بعد از خود را تعیین نموده و او را مکلف به تعیین متولی بعدی نماید، و بدین ترتیب و نیز این نکته را مرقوم بدارد که اگر چنانچه متولی وقت قادر به تعیین متولی بعدی نشد راه حل را در وقفنامه ارائه کند، و یا مثلاً تعیین کند که متولی «هیئتی مرکب از چند نفر من جمله: رئیس دادگستری استان یا شهر، مدیر کل اوقاف استان و مدیر سازمان یا اداره ای که مأموریتش به اهداف واقف نزدیکتر است» مبادرت به تعیین تولیت نمایند.
- ۱۱- همچنین توصیه می گردد که واقفان جدید قبل اتمام و ثبت وقف و نوشتن وقف نامه، تمامی شروط و قیود مورد نظر خود را ذکر نمایند، زیرا پس از وقوع وقف و ثبت آن، واقف نمی تواند از اصل وقف رجوع کند یا در آن تغییری

ماهوی بدهد.

در پایان امید است مقاله حاضر که نتیجه تلاش اینجانب و سالها فعالیت در زمینه امور موقوفه بوده است بتواند ضمن جلب نظر داوران محترم راهگشا و چراغ راهی جهت تنظیم وقف نامه های جدید بوده و موجب جلوگیری از هرگونه تعدی به وقف نامها گردد.

منابع

قرآن مجید

۱. آیت‌اللهی، ابوالحسن، وقف پس انداز جاودانه، یزد، مفاخر، ۱۳۸۳ش
۲. اباذری فومشی، منصور، انواع عقد وقف انتشارات خرسند، سال نشر ۱۳۸۵
۳. ابهری علی آبادی، حمید؛ رضیان، عبدالله، مفهوم ماهیت وقف و وضعیت مالکیت مال موقوفه در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۸۶.
۴. احمدی، نزهت، «۱۳۷۶»، وقفنامه‌های بانوان در دوره‌ی صفوی»، در: وقف میراث جاویدان، شماره ۱۹
۵. اسکینی، ربیعا، حقوق تجارت، ورشکستگی و تصفیه امور ورشکسته، چاپ ۷۵.
۶. ادیبی مهر، محمد؛ رحمانی، حامد، «تحلیل مبانی حقوقی نحوه‌ی تولیت وقف خاص، با رویکردی به قانون مدنی و قانون اوقاف»، فصلنامه فقه و حقوق اسلامی، ۱۳۹۳ش، شماره ۹
۷. افشار، ایرج، «۱۳۸۴»، ارتباط وقف و تاریخ»، در: وقف میراث جاویدان، شماره ۶۴
۸. امامی، سید حسن، حقوق مدنی، جلد ۱، کتابفروشی اسلامیة، چاپ نوزدهم، تهران، ۱۳۷۱
۹. امینیان مدرس، محمد، وقف از دیدگاه حقوق و قوانین، ص ۲۵۲، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی ۱۳۹۱
۱۰. انجوی نژاد، مهدی و امامی، محمد «تحولات قانون گذاری در بیع وقف و مبانی آن»، مجله مدرس علوم انسانی، دوره هشتم، شماره ۳۴
۱۱. ایلخانی پور، فرشته، مقاله جایگاه بیع شرط و معاملات با حق استرداد با رویکردی در قانون مدنی، همایش ملی علوم اجتماعی، علوم تربیتی، روانشناسی و امنیت اجتماعی، تهران، دانش، سال ۱۳۹۶، ص ۸، معاونت اجتماعی و پیشگیری از وقوع جرم دادگستری کل استان البرز اولین
۱۲. برادران، دلاور، فرهنگ حقوقی وقف، مجله وقف میراث جاویدان، جلد ۲، سال ۲، پژوهشگاه علوم انسانی
۱۳. بشیری، حسین. کتاب وقف در آینه فرهنگ اسلام. انتشارات آستان قدس رضوی سال ۱۳۸۹
۱۴. بابوکانی، علی، تاملی بر دیدگاه مشهور فقیهان در محدوده مقتضای وقف، ص ۸، مقاله علمی پژوهشی فقهی، دوره ۱۲، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۵، دانشگاه اصفهان، تاریخ پذیرش ۹۵/۱۲/۷
۱۵. تویسرکانی، احمد. مقاله علمی پژوهشی قبول و قبض در عقد وقف سال انتشار ۱۳۸۸. سایت راسخون
۱۶. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، مبسوط در ترمینولوژی، جلد ۵، واژه شماره ۳۸۱۹.
۱۷. جواهر الکلام، ج ۲۸، کتاب موقوفات و صدقات
۱۸. جناتی، محمد ابراهیم، (وقف از دیدگاه مبانی اسلامی)، وقف میراث جاویدان، ش ۵،
۱۹. حلی، علامه (قم، ۱۴۱۳ هـ. ق)، فالأقرب أنه یشرط قبض المتولی الناظر فی تلك المصلحه
۲۰. حلی، علامه مختلف الشیعه فی احکام الشریعه، ج ۶، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،
۲۱. ۲۲- حلی، علامه تذکره الفقهاء ج ۲، ص ۲، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ۴۴۱
۲۲. حائری، محمد حسن؛ وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفائی اقتصاد اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۳۸۰

۲۳. حلی، محقق، جعفرین حسن، شرایع الاسلام جلد اول، چاپ چهارم،
۲۴. حسینی کوپانی، سعید، کتاب ادبیات وقف نامه های شیعی از دوره صفوی تا دوره معاصر، انتشارات ادکار اسلامی،
۲۵. خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، ج ۲،
۲۶. خراسانی، وحید، منهاج الصالحین، انتشارات مدرسه باقر الاعلوم، جلد ۲،
۲۷. رضوانی، محسن، پایان نامه با عنوان مدیریت یکپارچه سطح، جهت اخذ درجه دکتری تخصصی نقشه برداری، دانشگاه تهران زمستان
۲۸. رضایی، علی، جریان ثبتي ملک، پایان نامه جهت دریافت درجه ی کارشناسی ارشد رشته ی حقوق خصوصی، دانشگاه اصفهان، تابستان ۱۳۹۵
۲۹. ربیعی، فرانک، حقوق قراردادها، انتشارات بهنامی، سال ۱۳۸۱
۳۰. رحمانی، حامد، پایان نامه با موضوع تحلیل مبانی حقوقی نحوه تولیت وقف خاص، با رویکردی به قانون مدنی و قانون اوقاف، تابستان ۱۳۹۳، دانشگاه مفید قم
۳۱. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ لغت
۳۲. ستوده تهرانی، حسن، حقوق تجارت، نشر دادگستر، جلد ۴، سال انتشار ۱۳۷۶
۳۳. شرح لمعه، کتاب الوقف
۳۴. صفایی، سید حسن، دوره مقدماتی حقوق مدنی، جلد ۱، نشر میزان
۳۵. صفائی، حسین - قاسم زاده. مرتضی. اشخاص محجورین.. انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. چاپ هفتم زمستان ۱۳۸۱
۳۶. صداقتی، کیوان، کتاب تاملی بر اخذ چالشهای حق النظاره از موقوفات، انتشارات سازمان اوقاف و امور خیریه، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال ۱۸، شماره ۵۳، زمستان ۱۳۹۵
۳۷. طاهری، حبیب الله. حقوق مدنی. جلد اول انتشارات گنج دانش
۳۸. طباطبایی یزدی، محمد کاظم، ملحقات عروه الوثقی، جلد ۲،
۳۹. طیبی جبلی، مرتضی، تاملی بر دیدگاه مشهور فقیهان در محدوده مقتضای وقف، ص ۸، مقاله علمی پژوهشی فقهی، دوره ۱۲، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۵، دانشگاه اصفهان، تاریخ پذیرش ۹۵/۱۲/۷
۴۰. عرفانی، محمود، حقوق تجارت، جلد ۳، انتشارات جهاد دانشگاهی، ص ۱۰۹، چاپ ۶۹
۴۱. عندلیب، حسین، بررسی فقهی وظایف و اختیارات متولی در موقوفات عام، فصل نامه علمی - اختصاصی معارف فقه علوی سال اول، زمستان ۱۳۹۴
۴۲. عسکری، قاسم، جایگاه وقف در فرایند توسعه ی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰،
۴۳. فرج الهی، فرج الله، مقاله معاشرت با خویشان و نیکی به آنان، سیمینار خانواده در اسلام دانشگاه علوم انسانی اراک دانشگاه آزاد ۱۳۹۳
۴۴. فرجی الهی، محمد علی، ۱۳۹۵، وقف در مال رهنی، مقاله پژوهشی، اولین همایش ملی آینده پژوهی، علوم انسانی و امنیت

- اجتماعی، لرستان، دفتر تحقیقات کاربردی فرماندهی انتظامی استان لرستان - موسسه عدالت گستر بارکه
۴۵. قاسمی زاده راوری، محمد، نگاهی نو به آثار اجتماعی وقف، پیشین،
۴۶. قانون وظایف اداره ی اوقاف شد ماده ۱۰ قانون سازمان اوقاف مصوب ۱۳۶۳
۴۷. کاتوزیان، ناصر، حقوقی مدنی (عقود معین) جلد ۳، انتشارات میزان
۴۸. کاتوزیان، ناصر. عقود معین ۳. جلد ۲. انتشارات گنج دانش چاپ پنجم، تهران، ۱۳۸۱
۴۹. کاتوزیان، ناصر، حقوقی مدنی اموال و مالکیت نشر میزان. چاپ هفتم
۵۰. کی سان دخت، گیلدا، رساله دکتری حقوق خصوصی با عنوان بررسی تحلیلی و نحوه تنظیم اسناد قبل و بعد از قانون، دانشگاه تهران ۱۳۹۰
۵۱. الکیسی، محمد عبید، ترجمه احمد صادقی گلدر، احکام وقف در شریعت اسلام، جلد ۱.
۵۲. لنگرودی، محمد جعفر، حقوق اموال، ۱۹۸، تهران، گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۰
۵۳. محقق حلی، شرایط الاحکام، جلد ۲،
۵۴. معین. محمد. فرهنگ. جلد ۴ زبان فارسی. انتشارات عبید
۵۵. میرزایی علیرضا. مدنی. قانون. باب دوم. مبحث دوم. انتشارات بهنامی. سال ۱۳۸۶
۵۶. مدنی، سید جلال الدین؛ حقوق مدنی، اموال و حقوق مالی وقف. انتشارات آستان قدس رضوی
۵۷. نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، جلد ۲۸،
۵۸. فرهنگ ناظم الاطبا، جلد اول، مقدمه، تهران: خیام، ۲۵۳۵. نفیسی، علی اکبر ۵۹-
۵۹. نصحی، احسان. پایان نامه وقف بر نفس. چکیده. کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد. تهران. واحد شمال. سال دفاع ۱۳۹۱
۶۰. نوری همدانی، حسین، درس خارج از فقه، کتاب وقف، ۹۵/۵/۲۲، مدرسه فقهات
۱۶. ناظمی، علیرضا، مقاله جفای به وقف و نحوه واگذاری موقوفات، منتشر شده در مجله تجارت فردا، شماره ۲۱۴، ۹۵/۱۲/۷
۶۲. نظری، فرهاد، رساله دکتری ساز و کار تاریخی حفظ موقوفات در ایران، رشته مرمت آثار، دانشگاه هنر اصفهان (با عنوان: «میراث وقف، مبنایی برای گفتگوی نظام وقف و میراث فرهنگی»، با راهنمایی دکتر احمد صالحی کاخکی) تاریخ دفاع ۹۵/۹/۲۹